

ТЕМА: Приватне життя.

1. Традиції дошлюбного спілкування.
2. Типи й форми шлюбу.
3. Шлюбні угоди та звичаї.
4. Родинне життя. Сімейні обряди: весільні, родильні, поховальні й поминальні тощо.

Література основна:

- Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. Макарчука. - Л. : Світ, 1994, 2004. - 520 с.*
- Ковальчук О. Українське народознавство / О. В. Ковальчук. - К. : Освіта, 1994. - 174 с.*
- Кононенко П. Українознавство / Петро Кононенко. - К.: Міленіум, 2006. - 680с.*
- Культура і побут населення України : навчальний посібник / В.Наулко, В.Горленко та ін. - К. : Либідь, 1993. - 288с.*
- Лозко Г. Українське народознавство / Галина Лозко. - К. : Зодіак-ЕКО, 1995. - 368с.*
- Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій / Анатолій Пономарьов. - Київ : Либідь, 1994. - 317 с.*
- Савчук Б. Українська етнологія: навч. посібник / Борис Савчук. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. - 559 с.*
- Українська етнологія: навч. посібник / за ред. В.Борисенко. - К. : Либідь, 2007. - 400 с.*
- Українське народознавство / Ред. Степан Павлюк. - К. : Знання, 2006. - 568с.*
- Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. - Опішне : Українське народознавство, 1999. - 528 с.*

Додаткова:

- Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю.Гошка. - К., 1983.*
- Борисенко В.У. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. - К., 1988.*
- Воропай О. Звичаї нашого народу. У 2-ох кн. - К., 1988.*
- Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю.Гошка. - К., 1986.*
- Дей О. Кілька фольклорних свідчень про сватання дівчини до парубка // НТтаЕ. - 1971. - №4. - С.81-83.*
- Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості в Україні. - К., 1974.*
- Косміна Т.В., Расіна З.О. Українське весільне вбрання. - К., 1989.*
- Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966.*
- Курочкін О. До історії сватання на Україні // НТтаЕ. - 1971. - №4. - С.76-81.*
- Лозинський Й.І. Українське весілля. - К., 1992.*
- Орел Л. Жнивварські звичаї та обряди // Пам'ятки України. 1988. - №3. - С.46-47.*
- Неділя-Семенюк Л. "Сама хлопця полюбила, сама висватала" // Березиня. -1996. - № 1-2.*

Пономарев А. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989.

Ричка В. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Український історичний журнал. – 1992. - №1. – С.134-141.

Ульяновська С. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // НТтаЕ. – 1989. - №3.

Шихарева М.С. Свадьба у сільського населення Кубани // СЭ. - 1964. - №1. - С.22-33.

1. Традиції дошлюбного спілкування

Український народ протягом століть виробив сталу традицію звеличення шлюбу, сім'ї, домашнього вогнища. У його міфології була навіть божественна пара – Лада й Ладо, котра освячувала сімейні узи. Родинному життю завжди надавалося надзвичайно великого значення, бо саме у подружньому коханні, у продовженні роду бачився сенс існування людини. Відповідно серйозним було і ставлення до підготовки молоді до шлюбу. Вважалося, що створення сім'ї – то справа не лише молодих та їхніх батьків, а й громадськості і, звичайно ж, церкви.

Християнська церква впливала на шлюб та родину через власну систему «врачування душі» – покаяння та сповіді, застосовуючи, крім того, численні *епітимійні* (епітимія – церковне покарання через тривалі молитви, піст, поклони) засоби. Епітимії накладалися за викрадення нареченої, за весілля без вінчання, за порушення шлюбної угоди, за шлюб з іновірцями, близькими родичами чи свояками, за втрачену дівочу честь, за народження позашлюбної дитини тощо. Словом, церква мала досить великий вплив на приватне життя своєї пастви.

Не менший вплив на практику підбору шлюбних пар та створення сім'ї мала громадськість – переважно через інститут молодіжної громади. Остання здійснювала у традиційному суспільстві чимало функцій, але головною з них завжди залишалася функція регулювання інтимної сфери молодіжного спілкування та підготовки молоді до сімейного життя. Для молоді це вважалося особливо важливим, бо, згідно зі звичаєвим правом, людина визнавалася рівноправним членом суспільства, лише одружившись; більше того – вона діставала в такому разі право на спадщину по смерті своїх батьків.

Молодіжні громади мають давню історію, що сягає так званих *общинних шлюбних спілок*, коли побутував звичай пробних шлюбів: парубки й дівчата віддалялися від своїх родин і жили спільним життям до шлюбу. З цією метою вони об'єднувалися у спілки за статевими ознаками: окремо хлопці і окремо дівчата. Причому ті та інші належали до різних родів, а це означало, що в основі таких спілок лежали шлюбні орієнтації (адже рід був *ендогамним* — шлюби всередині нього заборонялися). І пізніше молодіжні громади включали лише неодружену молодь, яка мала можливість у своєму середовищі зустріти наречену або нареченого.

Процес вступу до громади обставлявся складною системою звичаїв та обрядів, своєрідних умов та вимог. Однією з таких умов був віковий ценз. В

Україні склалася практика прийому молоді до громади у ранньому віці: для дівчат – 14-15, для хлопців – 16 років. Щоправда, ці норми мали помітні коливання, залежачи від місцевих звичаїв, від складу родини, її економічного становища, нарешті, від зрілості самої людини, ступінь якої визначала громада. Остання, власне, і вирішувала: чи приймати хлопця або дівчину до громади, чи не приймати. Важливими умовами вступу до громади були характеристика, яку давали односельці, а також згода батьків. Отже, вступ до молодіжної громади – надзвичайно відповідальний життєвий момент, свого роду соціальний кордон, який мусли перетнути хлопець або дівчина; якщо ж вони його перетинали, то здобували набагато вищі якості. Коли про хлопця казали, що він парубочить, це означало визнання його права на створення сім'ї, на рівну з дорослими роботу, на вільне розпорядження заробленими грошима, на участь у сімейних радах; парубок навіть діставав право ходити замість батька на громадські сходи. До цього моменту як хлопці, так і дівчата були обмежені у правах.

Щодо прав, то вони відповідали певним соціально-віковим категоріям, на які традиційно поділялися діти й молодь. Усього було до п'яти категорій. Серед хлопців вони мали такий вигляд: до 10 років – *хлопець* (йому доручали пасти гусей і телят), від 10 до 12 – *хлопчище* (в усьому допомагав батькові), від 13 до 16 – *підпарубок* (працював нарівні з батьком, але під його наглядом), після 16 років – *парубок* (або *легінь*, як його називають у Карпатах). Серед дівчат: до 10 років – *дівча*, від 10 до 13 – *дівчина*, у 14-15 – *дівчище*, після 15-16 – *дівка* (*дівка у заплітках* – на Середній Наддніпрянщині, *дівка у бовтицях* – у Галичині, *дівка на виданні* – на Слобожанщині). З кожною віковою категорією збільшувалися права та громадське визнання хлопців та дівчат, але тільки вступ до молодіжної громади узаконував їхні громадянські права. Саме тому намагалися якомога урочистіше відзначити цю подію, присвятивши їй обряд посвячення у зрілий стан. Його головною дією були ритуальні *пострижини* хлопців або *заплітання кіс* дівчині.

Остаточне визнання зрілості хлопців і дівчат лишалося за молодіжною громадою, яка влаштовувала їх ритуальне прийняття (*коронування*). Воно відбувалося у такий спосіб: новачок приходив на збори парубків, кланявся на всі чотири боки, і його підіймали на руках, співаючи «Посіяла дівка льон». У південних районах парубка всаджували на коня, за традицією білого, а члени громади вітали його оплесками та піснями. Потім новий член громади обов'язково частував своїх товаришів, або виставляючи «кватирку горілки», або сплачуючи гроші: парубок – четвертак, дівчина – копу.

Народна етика виробила цілу систему уявлень щодо прав парубків та дівок на порі та черговості їхнього одруження. Звичаєве право у цьому плані було категоричним: першими ходити на вечорниці, як і одружуватися, мали право старші діти. Щоб підкреслити їхній пріоритет, існували спеціальні чини – *старший парубок* і *старша дівка*, і ніхто з молодших братів та сестер не міг заступати їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. Старша сестра завжди краще одягалася, а молодшій залишалися обноски; коли приходили гості,

частувала їх старша сестра, а молодшу, як правило, спроваджували з хати; у недільні та святкові дні старша не працювала. На «вулицю» сестри могли ходити разом, але молодша не мала права розмовляти з хлопцями, грати або жартувати з ними, тобто мусила весь час перебувати «у тіні». І це не випадково, бо якщо першою одружувалася молодша сестра, старшу могли вже і не взяти заміж.

Проте були у шлюбній практиці і порушення усталених норм. Наприклад, коли старший син виявлявся неслухняним, батько дозволяв парубочити молодшому синові, обходячи старшого, або коли старший ішов служити до війська, наступний за віком брат перебирав право на парубкування. Траплялися порушення черговості і зі смертю батька, коли не було кому врегулювати усталений порядок. А втім останнє бувало не часто, оскільки за дотриманням норм стежили не тільки старші в родині, а й громадськість, яка різко засуджувала порушників сімейного права. Про таких зневажливо казали: «перебив свого брата», «потоптав старшого», «підім'яв сестру» тощо.

У традиційному ж ключі здійснювався і підбір шлюбного партнера. Як правило, віддавали перевагу людині, яку добре знали, – саме це і зумовлювало локальний принцип підбору. Щоправда, у традиціях слов'янства – знаходити суджену у чужому роду (так званий шлюб *умиканням*). Але принцип тут був таким: «Бери жінку зблизька, а кради здалека». Як свідчать матеріали про сплату *куничного* – викупу за молоду, брали переважно зблизька; обрання ж судженої здалека практикувалося лише коли про неї якомога більше узнавали, принаймні про головні якості.

Ці якості, зокрема, мали можливість яскраво розкритися на ярмарках, куди з'їжджалися мешканці навколишніх сіл. Батьки нерідко спеціально брали на ярмарок своїх парубків та дівок і, звичайно ж, те, що вони майстерно виготовили: рушники, сорочки, килими, кошики тощо. Такий «товар» слугував найкращою для них характеристикою, адже головними критеріями оцінки шлюбного партнера традиційно вважалися працелюбність та господарність. Звичайно, неабияку роль грала й зовнішність дівчини. Ось як, приміром, описує подолянок один із хроністів XVII—XVIII ст.: «Дивна краса була місцевих жінок – навіть тих, що належали до нижчого стану: високі, з правильними рисами обличчя, тіло струнке, рухи гармонійні, волосся русяве, м'яке, густе і довге, очі світлі – і не сині, і не зелені – щось середнє між сапфіром і смарагдом, із сильним блиском; у них почувалася спритність кішки і разом із цим – повне сліз здивування сарни.»

А втім, головними осередками спілкування та підбору шлюбних пар в Україні були *вечорниці*, котрі можна сміливо вважати своєрідною школою підготовки молоді до сімейного життя. На вечорниці збиралися, як правило, в хаті удовиці чи самотньої літньої пари. Дівчата приносили прядиво, вишивання чи плетіння, і кожна намагалася якомога краще показати свою майстерність. Праця чергувалася з розвагами: танцями, піснями, жартами, іграми, під час яких відбувалося знайомство дівчат із хлопцями.

Українські вечорниці – давнє явище, котре пройшло декілька етапів історичного розвитку: *перший* базувався на пробному шлюбі, тобто фактичному співжитті парубків та дівчат, що було характерне для первісного комунізму; *другий* являв собою перехідну фазу від звичаю фактичного співжиття молоді різної статі до шлюбного життя. З виникненням приватної власності з'явилася потреба у спадкоємці, якому можна було б передати цю власність. Необхідний для цього механізм фіксації статевих взаємин і був віднайдений у вигляді шлюбу; *третій* етап по суті є першим ступенем до шлюбу. Це різноманітні форми розваги молоді, які надають їй, за словами В. Канівського, зручні форми зближення. «Класичні» вечорниці, тобто ті, що побутували в останні два-три століття, будучи сферою молодіжних розваг, зберігали при цьому деякі компоненти попередніх етапів. Залишки пробного шлюбу, наприклад, проявлялися через звичай *женихання* – відкриту форму зближення молоді, яка в основному була поширена на Лівобережжі. Крім того, у центральних районах України аж до 30-х років практикувалося залишення молодого на ніч у нареченої після сватання.

Вечорниці – багатофункціональне явище, спрямоване на розв'язання цілого комплексу молодіжних проблем: побутового, розважального, соціалізуючого плану. Синкретичність українських вечорниць проявляється і в розмаїтті їх форм: *досвітки, посиденьки, вулиці, музики, ігрища, оденьки, вечірки, кутки, колодки, забави* тощо. Всі вони були дійовим каналом спілкування і включали розважальні елементи, але не всі призначалися лише для розваг — деякі переважно орієнтувалися на виробничі функції. Крім того, у тих регіонах України, де склад населення був багатонаціональним, вечорниці позначалися відповідною етнічною специфікою.

В цілому для України характерно поєднання різних форм вечорниць, проте простежується така закономірність: у регіонах із традиційно незалежними формами землеволодіння переважали вечорниці розважально-ігрового характеру, а там, де сильними залишалися кріпосницькі традиції, до того ж із відчутним впливом церкви, молодіжні гуртки тяжіли до трудової співпраці. Скажімо, на Західному Поділлі, крім вечорниць та музик, широко побутували різного роду молодіжні толоки: осінні – для лущення кукурудзи, зимові – для скубання пір'я, весняні – для виготовлення полотна, літні – для колективного виконання сільськогосподарських робіт; у Північній Буковині вечорниці взагалі ототожнювалися з клакою (толокою), хоч вони майже завжди закінчувалися «данцями», піснями, а іноді й застіллям.

Відповідно до функціональної спрямованості вечорниць визначався і час їх проведення. На Наддніпрянщині, наприклад, вечорниці проводилися переважно взимку (влітку ж – вулиці й забави), у літню пору – лише на свята та в окремі недільні дні. На Правобережжі, крім зимових, існували осінні й навіть літні вечорниці, які в основному орієнтувалися на трудові заняття. В інших регіонах вечорниці переважно присвячувалися розвагам. Звідси й різниця у днях проведення вечорниць: якщо на Поділлі вони в основному відбувалися у неділю та на свята, то,

приміром, у Карпатах—переважно в будні, оскільки у неділю молодь йшла до церкви.

Крім описаних молодіжних сходин, улаштовувалися і спеціальні вечірки напередодні окремих свят: Пилипівки (на них, як правило, репетирували колядки), Посту (розучували релігійні вірші), Петрівки та Спаса (вчили обрядових пісень). Такі вечірки переважно закінчувалися застіллям, навіть у тих регіонах (на Волині, наприклад), де застілля взагалі не прийнято було робити. Щодо вечорниць, орієнтованих лише на дозвілля, розваги й забави, то вони, як правило, супроводжувалися колективною трапезою.

Забави та ігрища були, звичайно, лише зовнішніми атрибутами вечорниць. Насправді ж вони жили своїм складним внутрішнім життям, де взаємини між учасниками виходили далеко за межі розваг. На них формувалися майбутні шлюбні пари, що обставлялося складною системою традиційних етичних уявлень і норм. Якщо парубок обирав собі дівчину, то їхні прогулянки були чисто приятельськими і не зобов'язували «стояти на рушнику». Але якщо дівчина приймала вибір, то парубок ставав її захисником і діставав певні права, зокрема право на провадження. Домогтися ж права на поцілунок або на те, щоб вести дівчину під руку, він міг тільки обравши її до шлюбу і повідомивши про це батьків. Від цього моменту парубок повинен був піклуватися про свою обраницю, берегти її честь, а після заручин пара давала присягу на вірність одне одному.

Громадськість ніколи не була байдужою до молодіжних проблем і дбала про те, щоб заручені набували необхідних навичок у пізнанні одне одного – найважливішої умови гармонізації майбутніх подружніх взаємин. Цей багатющий і, на жаль, призабутий соціальний досвід заслуговує на пильну увагу.

2. Типи й форми шлюбу

Основою сім'ї є шлюб – історично обумовлена, санкційована та регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки по відношенню одне до одного і до дітей.

Шлюб являє собою надзвичайно складну діалектичну єдність біологічного і соціального, матеріального і духовного, громадського і особистого. Ця система проявляється через різноманітні відносини: *духовно-психологічні* (кохання, прихильність, спільність духовних інтересів, психологічна сумісність), *моральні* (дотримання вірності, честі, гідності, подружнього обов'язку), *економічні* (відтворення засобів до життя, їх розподіл, накопичення, передання у спадок), *культурні* (передання та відтворення міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду). Дана система постійно змінюється відповідно до змін суспільства, оскільки шлюб та сім'я досить жорстко детерміновані чинниками соціально-економічного порядку. Ця об'єктивна закономірність зумовлює формування різних типів та форм шлюбу у різні історичні періоди.

Початковим типом суспільного регулювання статевих взаємин є *дуально-родовий*, або *груповий*, характерний для ранньої стадії первіснообщинного ладу.

Він відбивав відносини між родами, а не між особами, котрі вступали у статеві взаємини. Міжродові ж відносини регулювалися *екзогамією* – заборонаю шлюбів усередині роду. У подальшому груповий шлюб (між групою жінок одного роду і групою чоловіків іншого роду незалежно від їхнього віку) звужувався до осіб, які належали до одного покоління, перетворюючись на *парний шлюб*. Історично він розпадається на три етапи: на першому члени подружжя, діставши право на статеві взаємини, продовжували належати до різних родів і проживали окремо; на другому — чоловік переходив жити у рід дружини (*матрилокальний шлюб*), оскільки спадковість визначалася по материнській лінії; на третьому етапі, з переходом людства до землеробства і скотарства, дружина стала оселятися в роду чоловіка (*патрилокальний шлюб*). Господарські умови останнього етапу сприяли зростанню ролі чоловіка, що викликало необхідність у закріпленні цього статусу, зокрема через право на спадковість та власність. Саме це дало поштовх до формування *моногамного шлюбу* – союзу чоловіка з однією жінкою. Переважно моногамний шлюб побутує і в сучасних суспільствах (хоча в окремих державах він виступає у вигляді *полігнії* (багатоженства) або *поліандрії* (союзу жінки з кількома чоловіками).

Єдиношлюбність як найбільш поширений тип статево-правових відносин не є уніфікованою системою; вона проявляється через різні форми, що утворилися або історично, або внаслідок контактів між різними народами. Не є винятком у цьому плані і Україна, на ґрунті якої упродовж віків побутували такі форми, як *умикання*, *шлюбні угоди*, *сватання*. Саме у такій послідовності вони й мали місце, хоча могли і співіснувати. Такі історичні нащарування, зокрема, проявляються в етимології термінів «брати заміж», «піти заміж», «одружитися», «побратися», «укласти шлюб». У деяких західних регіонах України і сьогодні можна почути давню назву «віддаватися», коріння якої сягають дохристиянського звичаю *умикання* (викрадання). Він нагадує про себе і у пізнішому виразі – «брати заміж». Про наступний період формування шлюбних взаємин – договірних – свідчить інше поняття – «віддати (продати) заміж», про ще пізніший час (освячення шлюбу церквою) — «класти шлюб» (на небесах!); нарешті, останній період – сватання (домовленість між нареченими) проявляється через нейтральні терміни – «побратися», «одружитися».

Не залишалося незмінним і поняття «шлюб», яке у буквальному розумінні означає «урочиста присяга»: воно також має історичні варіації. У період Київської Русі шлюб – це передусім весілля (тобто веселощі). Пізніше під шлюбом розуміли побрання, а з XVI ст. – освячену присягу. З формуванням капіталістичних відносин рельєфнішою у шлюбних стосунках стає їхня економічна основа: це проявляється через шлюбні угоди. Поряд із тим шлюб дедалі більшою мірою підпорядковувався церкві з її ритуалом вінчання; правова ж основа шлюбу тривалий час залишалася народною, відтворюючись у цілій системі традиційної весільної обрядовості.

Народним, по суті, залишався шлюб і як соціальний інститут. Відповідно до норм звичаєвого права людина вважалася повноправним членом громади лише по

одруженні; неодружений чоловік, якого б віку він не був, уважався парубком; до того, хто своєчасно не одружився, ставилися неповажно, і він навіть отримував меншу частку спадщини.

В Україні існувала також практика безшлюбності, котра, втім, не засуджувалася громадськістю. Це траплялося тоді, коли старший брат, що замінив померлого батька, відмовлявся від одруження в інтересах молодших братів. До безшлюбності могла вдатися дівчина на знак жалоби по померлому нареченому – така самопожертва навіть викликала повагу.

Звичай давати обітницю безшлюбності сягає сивої давнини, коли в Україну вторгалися войовничі степовики і жителі порубіжних земель змушені були вести напіввійськовий спосіб життя. Даючи обітницю, дівчата нарівні з чоловіками брали участь у військових справах, а у мирний час виконували суто чоловічу роботу. Позначався на практиці безшлюбності і той розлад соціального та економічного життя в Україні, який спричинили у XVI—XVII ст. постійні навали турків, татар і поляків. Саме відтоді значно змінюються погляди на шлюб та усталена система формування сім'ї, хоча головні цінності подружнього життя в основному зберігалися.

Характерний для населення України моногамний шлюб мав різні форми – як наслідки змін соціально-економічної, етнокультурної та конфесійної ситуації. Можна визначити такі його основні форми: *за згодою (домовленістю, договором), на віру, уходом і уводом*. Із цих чотирьох варіантів лише шлюб за згодою вважався законним, оскільки вписувався в систему державного права та релігійних канонів; інші ж за певних умов визнавалися тільки звичаєвим правом.

Процес утворення сім'ї здавна регулювало звичаєве право, визначаючи норми та критерії шлюбних стосунків, як і форми шлюбу. Отже, починаючи з самих своїх витоків шлюб був *громадянським*, оснований на нормах звичаєвого права та народних весільних звичаях. Із XVI-XVII ст. оформлення шлюбу взяла на себе церква, котра оголосила його таїнством і домоглася, аби шлюб набував чинності лише через вінчання. Процес підпорядкування шлюбного життя церкві був тривалим і неоднозначним, проте церква не змінила сутності громадянського шлюбу: як і колись, законним вважався лише шлюб, укладений за договором і відзначений традиційною весільною обрядовістю.

Як наслідок опору втручання церкви, що зобов'язувала молодих лише після вінчання жити подружнім життям, виник шлюб «на віру». «Буває, що люди живуть, не повінчавшись, на віру, справивши, принаймні, невеличке весілля, – писала дослідниця Литвинова-Бартош, – не справивши весілля, не можна жити у парі, навіть коли люди й повінчалися». Шлюб «на віру» набув найбільшого поширення саме в Україні, що свідчить про загострення проблем шлюбно-сімейних відносин на цих теренах. Пізніше, на рубежі XVIII-XIX ст., коли вінчання стало складовою частиною весільної обрядовості, даний звичай зазнав деякої трансформації. Це зумовлювалося своєрідними ситуаціями, коли «канонічні перестороги, – як писав Михайло Коцюбинський, – перешкождали легалізації шлюбу, а економічні умови

примушували до спільного життя». До вільних шлюбів переважно вдавалися розведені або удівці, котрі, згідно з чинним законодавством, не мали права вінчатися, бідняки, що не мали можливості справити весілля, а також ті, хто не діставав благословіння батьків.

Існувало багато регіональних різновидів звичаю жити «на віру». На Волинсько-Подільському порубіжжі, наприклад, такі шлюби називалися «на совість» і укладалися найчастіше з *покритками* – жінками, котрі мали позашлюбну дитину. Цим покритка немовби знімала з себе провину і осудження оточуючих. Близьким за змістом був звичай «на піч», поширений у давніші часи на Наддністрянщині. Завагітніла дівчина непомітно пробиралася до оселі свого спокусника, влазила на піч і перебувала там доти, поки не народить дитини (за традицією, її не могли ні вигнати, ні якимось скривдити). Після цього вона ставала повноправною дружиною свого обранця.

Цей звичай, коріння якого сягає ще часів матріархату, проявлявся в Україні і через сватання дівчини до парубка. «Колись, – писав І. Нечуй-Левицький, – дівчата самі сватались за парубків: кажуть, що дівчина була прийде в хату, де вона назнає собі парубка, покладе хліб на столі і сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитися з господарським сином. Як до неї господар не промовляв і слова, то був знак, що його син не хоче женитись із нею, але кажуть, що люди мали за гріх давати гарбуза дівчині». Консервація цього давнього звичаю пояснюється своєрідністю історичних умов (відірваність чоловіків від домівок через козакування або відхідництво), які визначили образ незалежної жінки, в тому числі у питаннях пошлюблення. Саме ця риса набула в Україні національного відтінку.

Трансформація статусу української жінки викликала таку форму шлюбу, як шлюб «за домовленістю». Він включає взаємну згоду молодих на шлюб і водночас обов'язкове благословення батьків. Із часом орієнтованість на волю батьків зменшувалася, підвищуючи тим самим роль молоді у створенні сім'ї і роль головної цінності шлюбу – любові.

«Шлюб із коханням» у народі завжди вважався ідеалом; щоправда, цей ідеал не завжди міг реалізуватися. Виходами з такої ситуації слугували відхід молодих з-під опіки батьків або уведення молодої нареченим. Українські шлюби «уходом» та «уводом» близькі до давніх «умикань», хоча і не ідентичні їм. Шлюби «уводом», добре відомі ще наприкінці XIX ст., нерідко також пов'язувалися з викраденням дівчини, але переважно за її згоди, хоча і всупереч волі її батьків. Значно ширше побутування мали шлюби «уходом» – часто проти волі обох пар батьків, які не погоджувалися на пошлюблення дітей, або через порушення шлюбної угоди, або коли наречена була покриткою, або коли молоді належали до різних національностей, релігій тощо. Щодо останнього, то для церкви це було серйозним аргументом проти укладання шлюбу. Адже, приміром, зв'язок русинки з іновірцем колись карався постриженням її у черниці.

Отож, бачачи суттєві перешкоди для своїх намірів, молоді йшли або в інше село, або навіть в інші землі (наприклад, у Молдавію), де існували не такі жорсткі

закони, вінчалися там, а потім поверталися додому. До шлюбів «уходом» нерідко вдавалася біднота, неспроможна придбати подарунки за шлюбною угодою. Саме тому по мірі зубожіння значної частини селян та міщан деякі види оплати, передбачені шлюбною угодою, наприкінці XIX ст. відпали.

3. Шлюбні угоди та звичаї

З розвитком товарно-грошових відносин в Україні трансформуються і шлюбно-родинні стосунки. В основу укладання шлюбу, наприклад, лягла угода між двома сторонами – батьками й родичами молодих; посередниками виступали довірені особи – *сват* і *сваха*.

Шлюбна угода, особливо поширена в XVI—XIX ст., виникла на ґрунті стародавнього *купна* (*окупу*) – справжнього викупу жінки чоловіком; одиницею викупу слугувало *вено* (*віно, вино*). Пізніше останнє набуває вигляду звичайного шлюбного подарунку батькам дружини під назвою *посагу*. Наявність і розмір посагу були важливими умовами шлюбної угоди, котра тривалий час укладалася усно, але при свідках. Починаючи з XVII ст., коли у придане стали давати землю, угоди оформлювали письмово у вигляді так званих *виновних лист*, де перелічувалися всі умови укладання шлюбу. За традицією придане складалося з кількох частин: *посагу, внеску молодого, внесків батьків та родичів молодого*. Останні мали назви *віно* та *приємок*. В окремих випадках (коли, скажімо, виходила заміж сирота) внесок робила молодіжна громада.

Найбільшої ваги економічні основи шлюбу набули у XIX ст. Саме у цей час урізноманітнюються і форми укладання шлюбних угод, оскільки економічний розвиток окремих українських земель, що входили до складу різних держав, був неоднаковим, як і різними в них були системи права. Приміром, на Середній Наддніпрянщині та Східному Поділлі при укладанні шлюбу додержувалися традиційної угоди, в якій ішлося про економічну основу молодої сім'ї та обсяг витрат на весілля. Для реалізації угоди батьки молодих збиралися на *змовини*, у яких нерідко брали участь і молоді. Змовини іноді поєднувалися з *заручинами* і в такому разі супроводжувалися святковим обідом. Під час гостини було прийнято краяти сир, що приносила відданиця: це символізувало скріплення угоди про шлюб.

Однією з найважливіших умов шлюбної угоди було надання молодим землі, насамперед із боку нареченого. Молоду також намагалися наділити землею, проте це практикувалося не скрізь. Усталеною ж традицією вважалося надання молодій *материзни* – певної частки землі, яка передавалася у спадщину лише по жіночій лінії і якою мала право розпоряджатися тільки жінка.

Як відомо, шлюбна угода обов'язково передбачала наявність посагу. Колись він складався з двох частин: *скрині* та *худоби*, проте вже у XIX ст. став обмежуватися «скриною» (постіль, білизна, рушники тощо). Щодо «худоби» (а вона включала і худобу, і гроші, і землю), то через обезземелювання селян вона не завжди включалася до шлюбної угоди. У зв'язку з поширенням відхідництва

почали надавати меншого значення взагалі наявності у молодих землі чи худоби. Але якщо ці умови становили окремі пункти угоди і не виконувалися, то угода розривалася, а свати повертали дарунки, зроблені під час заручин.

Із часом традиційні умови шлюбної угоди відживали, поступаючись грошовим сплатам; трансформувалася і посаг, що тепер складався з «постілі» та «віна». Його роль зростала, оскільки він нерідко залишався єдиною формою приданого, до нього лише іноді батьки додавали гроші, худобу, а коли була можливість – і землю. По суті це було зменшене придане, що називалося *приданком*.

Ця загальна закономірність мала різні регіональні прояви, відповідно до тих чи інших соціально-економічних умов. Скажімо, на Волині, де за звичаєвим правом молоду не обов'язково було наділяти землею, більшого значення надавали посагу. Зовсім протилежна картина спостерігалася у районах, підпорядкованих Австро-Угорщині з її найконсервативнішою системою землеволодіння і землекористування. Складне економічне становище, у якому перебувало населення цих районів, позначилося на пріоритеті шлюбних угод. Одруження з безземельним там називали «шлюбом на вітер». Звідси й молодь переважно не брала участі у змовинах: адже на них ішлося не про любов, а про «поле». Усунення молодих від участі у шлюбних угодах певною мірою було характерним і для інших регіонів України. Так, на Поділлі укладанню угоди передували *вивяди* – обрядова акція, спрямована на виявлення матеріального становища судженої. Роль розвідника виконував старший родич парубка – *сватач*, котрий вишукував таку наречену, за яку давали більше землі. Лише після цього батьки молодих сходилися на змовини, але справа тим не закінчувалася. Аби краще дізнатися про добробут сватів, улаштували ще й оглядини, а задовольнившись ними, тоді вже могли засилати старостів.

Звичаєве право українців обмежувало укладання нерівних у соціально-економічному, конфесійному, віковому та етнічному плані шлюбів. Це явище сягає часів Київської Русі, коли, власне, закладалися основи громадянського та канонічного права. Церква просто відмовлялася освячувати шлюб між представниками різних соціальних верств, особливо між можновладцями і холопами. Якщо такий шлюб усе ж укладався, холопка ставала не дружиною, а фактичною наложницею пана. А втім, багатоженство на Русі не було поширеним. Щодо вільних селян, то вони без згоди свого пана не мали права одружуватися на рабині. Коли це траплялося, вільний селянин ставав холопом, як і його діти.

За традицією, соціально нерівні шлюби в середовищі трудящих укладалися у виняткових випадках і, як правило, з волі батьків, коли ті, скажімо, бажали таким шляхом покращити своє матеріальне становище.

Одним із наслідків шлюбів за розрахунком було *приймацтво* – проживання зятя у сім'ї дружини. Хоча воно й суперечило звичаєвому праву (залишатися після одруження з батьками міг лише син), утім соціально-економічні умови в Україні склалися так, що приймацтво стало поширеним явищем.

Приймацтво мало такі види: з *примусу*, за *бажанням*, за *запрошенням*. Перше траплялося переважно тоді, коли бідний зять ішов до багатого тестя. У такому разі він ставав робочою силою в його господарстві, не маючи ніяких прав: лише відробивши десять років, приймак міг розраховувати на певну частину майна. Більшого поширення в Україні набуло приймацтво за запрошенням, особливо характерне для південних районів, де було багато вільної землі і мало робочих рук. Запрошували у приймаки звичайно тоді, коли у батьків нареченої не було синів або вони були замалими, або коли в сім'ї не було годувальника. Зять у таких випадках вважався главою родини і, отже, власником усього майна. За певних умов наречений ставав рівноправним членом сім'ї і тоді, коли він сам бажав іти у приймаки. Тоді приймака вважали ніби всиновленим – з відповідними майновими правами. Умови приймацтва відбивалися у шлюбній угоді і засвідчувалися нотаріусом.

Залежно від того, на якій основі базувалося приймацтво, визначалося і ставлення до нього з боку громадськості. До приймацтва з примусу, як правило, ставилися негативно («приймаччя – доля собача»), а до приймака – зі зневагою: адже такий приймак не міг представляти родину на мирському сході чи цехових зборах. Приймацтво за бажанням не засуджувалося, але й не завжди схвалювалося, особливо у випадках, коли приймак не був главою сім'ї. Щодо приймацтва за запрошенням, то воно схвалювалося і за моральними мотивами, і за юридичними канонами, – такий приймак вважався рівноправним як у своїй родині, так і в громаді.

У межах названих видів приймацтва існували і локальні його варіанти. Так, у Галичині приймацтвом називали ситуацію, коли бездітна пара в літах брала до себе якусь молоду пару, – як правило, без землі, а нерідко й без батьків. При цьому приймаки зобов'язувалися доглядати людей, що дали їм притулок, а в разі їхньої смерті успадковували майно. «Класичне» приймацтво у Галичині та на Поділлі відоме під іншою назвою – «піти у зяті», а традиційне проживання невістки у домі свекра називалося там «піти у невістки». Серед лемків приймаками вважали лише сиріт, яких брали на утримання. Там же, а також у Поліссі практикувалося так зване багатоприймацтво: кілька дочок приводили на подвір'я батьків своїх чоловіків. Це траплялося переважно тоді, коли батьки не мали синів. У такому випадку всі дочірні сім'ї користувалися рівними правами, за винятком тієї з них, чоловік якої за угодою мав стати главою сім'ї. Приймацтво – яскравий показник характеру шлюбно-сімейних відносин в Україні, котрі, як правило, будувалися на рівноправній основі, характеризуючи в цілому демократичний устрій життя українців. Найрельєфніше це проявлялось у відповідних нормах звичаєвого права. Отож, коли одна з заміжніх дочок перейде на «вітчизну» з чоловіком, а батьки ще живі або жива одна мати, то спадщина може бути різною: більша частина дістанеться тій із дочок, котра перейшла на «вітчизну», і вона може бути передана їй, коли мине десять років її перебування в господарстві батьків; нарешті, донька, що залишилася з батьками, може отримати лише половину спадщини: друга

половина розподіляється між іншими доньками. Не менш пільговими були і норми спадкоємства. Якщо дружина приймака помре бездітною, приймак стає її спадкоємцем – тим більше тоді, коли після смерті дружини залишаться діти.

4. Сімейні звичаї та обряди

До традиційно-побутової сімейної культури народу належать цикли звичаїв і обрядів, що стосуються особливих подій у житті сім'ї, родини, зокрема: одруження, створення нової сім'ї; появи нового члена сім'ї, народження дитини; смерті, відходу в небуття члена сім'ї. З ними пов'язувалися різні норми поведінки, ритуали, вірування, забобони, що створювали особливу атмосферу урочистості, таємничості цих традицій, своєрідну семантику з нашаруванням і поєднанням у ній різночасових рівнів світоглядних уявлень, вірувань і знань. У різних місцевостях України вони вирізняються певною специфікою, різновидами тих чи інших моментів, але загалом становлять цікаві самотні масиви народної культури.

Весільна обрядовість

Це особливо розвинутий і багатий місцевими варіантами підрозділ української сімейної обрядовості. Окремі відомості про весільні звичаї наших предків містять давні писемні джерела. З XI–XII ст. маємо і докладніші описи українського весілля. Про весільні звичаї в Україні писали: французький інженер Гійом де Боплан, Григорій Калиновський "Описание свадебных украинских простонародных обрядов..." 1777 р., Йосип Лозинський "Руское весіле" 1835 р. Тощо.

Незважаючи на локальні відміни традиційної весільної обрядовості українців, все-таки вона має спільну основу на всіх теренах України. Умовно обряд можна поділити на три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний. Передвесільний поділяється на кілька традиційних складових: сватання, оглядини, заручини. Подекуди він охоплював і попереднє вивідування про згоду батьків, домовленість про сватання. Однак часто сватання відбувалося лише за домовленістю молодих або й було несподіваним. У таких випадках наречений міг отримати відмову (отримати гарбуза, схопити облизня, облизати макогона).

Сватання (локальні назви в різних регіонах: могорич, сватанки, змовини, рушники, старости, слово та ін.) – це перша офіційна зустріч сторін молодого і молодої для домовленості про одруження. Сватати йшли два (іноді один) старости і молодий. У старости просили старших і поважних одружених чоловіків-родичів. Старший староста повинен був добре "знати звичай", гарно говорити традиційну промову про мисливців, що прийшли за "куницею – красною дівицею" (у центральних районах) чи купців, що шукають телички, ягнички (в західному регіоні), бути чемним, влучним на слово, вміло і вигідно представляти молодого.

Атрибутами сватів були хліб у руках і спеціальні палиці. Обмін хлібом з батьками молодої, пов'язування старостів рушниками і молодого хусткою, частування за столом означало згоду. Обов'язково запитували при цьому згоду молодої. Знаками відмови було неприйняття хліба старостів та відсутність іншої

атрибутики успішного сватання. Причому відмова мала коректну форму, батьки молодої казали: "Хай ще підроста", "Почекає" та ін., на Поділлі дівчина підходила до столу, брала принесений хліб і, поцілувавши його, казала: "Спасибі за честь. Хай вам Бог дає з інших рук"; у деяких місцях відмовлялася випити піднесену їй чарку, забирала зі столу і ставила в мисник чарку тощо.

На сватанні в окремих місцевостях України домовлялися про час весілля, посаг, віно молодої, майно молодої, умови прийняття зятя до хати батьків дівчини в тому випадку, коли він ішов у "прийми". Проте частіше ці питання вирішувалися в минулому лише після оглядин (обзорин) батьками і родичами дівчини дому парубка, куди її мали віддати, – на заручинах.

Подекуди (Полтавщина, Слобожанщина) заручини звали ще малим весіллям, наголошуючи цим самим на його важливій обрядовій сутності. Від сватання до заручин проходив певний проміжок часу, коли можна було належно зважити всі "за" і "проти", прийняти остаточне рішення. На заручинах відбувалося обрядове з'єднання рук молодих на хлібі, зерні, батьківське благословення. На Полтавщині, Черкащині саме на заручинах, а не на сватанні відбувалося обнародування і пов'язування старостів рушниками. В заручинах уже брали участь бояри і дружки, співали обрядові пісні, грали музики, в окремих місцевостях (Волинь, центральна Львівщина, Покуття) їх обов'язковим елементом був ритуальний танець батьків і родичів наречених, "затанцювання весілля" з хлібом.

Традиційне весілля тривало в Україні декілька днів, у деяких місцевостях – цілий тиждень. Здебільшого весілля починали в п'ятницю (бо п'ятниця – початниця). Весільне дійство складалося з низки обрядових актів, що відбувалися послідовно і в супроводі відповідних обрядових пісень, ритуалів: випікання короваю, сплітання вінка, запрошення на весілля, благословення, вінчання, посад, пов'язування молодої, переїзд молодої в дім чоловіка. У різних регіонах України ці складові були розвинуті неоднаково і посідали різне місце в загальній структурі весільної обрядовості. Так, у Карпатах і Прикарпатті в розвинутішому вигляді виступав обряд вінкоплетіння, з нього і починалося весілля. Цей обряд містив урочистий вихід дружок або свах у городчик або до лісу за барвінком (подекуди з музикою), благословення матері чи старости на виплітання вінків для молодої і молодого, участь у вінкоплетіннях жінок, щасливих у сімейному житті. Важливе місце вінкоплетіння у весільному обряді засвідчене і обширними циклами відповідних обрядових пісень – ладканок чи так званих барвінкових – на Гуцульщині та Покутті. Наприклад, *Ой дай же нам, Божечку, Щасливу дорожечку В городець по зілечко, По зелений барвіночок. Вийся, віночку, гладко, Як червонес ябко, Нинішньої днини, Щасливої години.*

До передшлюбної групи весільних обрядів належали запросини на весілля, прибирання весільного деревця – гільця, обмін подарунками між молодим і молодою та молодіжний вечір (дівич-вечір).

На весілля йшли запрошувати окремо молодий з боярами (дружбами) і молода з дружками, їх випроводжали з обрядовим співом і благословенням батьків.

Традиція вимагала відвідання дому запрошуваних і дотримання певного церемоніалу (поклін чи навіть ставання на коліна перед запрошуваними, проказування відповідних словесних формул – "Просили мама, тато, і я вас прошу..." та ін.). Запрошували родичів, сусідів і нерідко, як велів звичай, – все село.

В більшості місцевостей України після запросин на весілля прикрашали весільне деревце (локальні назви: гільце, вільце, райське деревце, різка, сосонка, дідування). Воно символізувало створення нової сім'ї, появу нового сімейного "древа", тому повинно було виглядати якнайпривабливіше. Виготовленням гільця розпочиналася частина весільного дійства, яка в різних місцевостях України більш чи менш виразно визначалася як обрядове прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, з неодруженими товаришами і безпосередня підготовка до переходу в новий статус. Найпоширеніша назва цієї частини весілля – дівич-вечір. Залежно від домінування певних дій вона мала й інші локальні назви: *молодечий вечір, головиця, дружбини, чоботоносини, заграванки* та ін.

Дівич-вечір відбувався водночас у молодого і молодої або лише в молодої, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Він охоплював обрядове розплітання коси молодої на хлібній діжі, на подушці чи на стільці, покритому кожухом вовною догори, одягання вінка на голову молодої, частування за столом дружок і боярів, обмін подарунками між молодими: молодий з боярами приносив дівчині чоботи (звідси і назва чоботоносини) і хустку (чи намітку), а молода обдаровувала його шлюбною сорочкою (вишиваною) або весільною хустиною. Подекуди обмін подарунками виконувався через "післанців", "послів".

Однією з головних обрядодій народного весілля був посад молодих за столом на кожух або (наприклад, на Поліссі) на необмолочених снопах. Він відбувався на дівич-вечорі напередодні шлюбу (в суботу) або безпосередньо перед вирядженням наречених до вінчання, обов'язково з материним і батьківським благословенням. Посад міг відбуватися окремо в нареченого і молодої або разом у нареченої.

Історичні й етнографічні відомості дають підставу вважати, що церковне вінчання як освячення й офіційне санкціонування шлюбу в давніші часи безпосередньо не поєднувалося з народною весільною обрядовістю і нерідко було відокремлене від неї в часі, хоча згодом воно органічно вросло в неї, стало одним з її обрядових актів і навіть увійшло до системи різних народних ритуальних і магічних дій та ворожінь (наприклад, тримання нареченою цілушки хліба в пазусі під час вінчання, яку наречені з'їдали, виходячи з церкви, та ін.).

Після вінчання молоду заводив на посад брат, дружок чи староста. Тут повинен був здобути або викупити собі місце поряд з нареченою і наречений, який прибув зі своїм почтом (боярами, свахами) до її хати. Традиційний посад охоплював обрядові дії і церемонії, що вирізнялися місцевою різноманітністю і своєрідністю. Головними компонентами посаду були: зустріч зятя і його гостей у домі нареченої, посад молодого за столом біля нареченої, частування, розподіл головного весільного хліба – короваю, обдаровування молодої її родиною (або обох

молодих) з частуванням кожного даруючого короваєм або чаркою (перепій), зняття вінка і пов'язування нареченої хустиною й одягання очіпка, що символізувало приєднання її до жіночого гурту.

Після пов'язання молодої хусткою чи наміткою відбувалося прощання її з дівчатами і подекуди проводи боярами старшої дружки з музикою, співами і частуванням у її домі – дружини. Зі старшою дружкою неодружена молодь покидала весілля.

Далі відбувалися виряди нареченої до дому чоловіка з підготовкою скрині-посагу, "продаванням" молодому подушок, прощанням нареченої з рідною оселею, батьком-матір'ю, братами-сестрами – зі своїм родом. Проводи і переїзд до чоловіка відбувалися здебільшого пізно ввечері головного весільного дня – вінчання (в суботу або в неділю).

Зустріч невістки в домі молодого відбувалася з відповідними церемоніями. В окремих місцевостях її переводили через вогонь, а у Карпатах, наприклад, свекруха у вивернутому кожусі переводила через поріг, тримаючи за пояс або руку, обгорнуту хустиною, та ін. Після привітання, вручення подарунків від нареченої і частування молодих відводили на шлюбну постіль, яку стелили переважно в *коморі* (звичай *комори*) на необмолочених снопах жита, пшениці або вівса. В узголів'ї постелі клали спеціальний весільний хліб (лежень, стульник, пара, короваєць, тещин пиріг та ін.).

Наступного дня до дому нареченого запрошували батьків і родичів нареченої, відбувалися обряди з подякою за дочку, подекуди обрядове вмивання молодих – *митвини*, розбивання горщика з кашею і частування нею всіх присутніх (Центральне Подніпров'я) – так зване биття каші. Подавання гостям каші означало закінчення весілля.

До післявесільних обрядів належали частування гостей у нареченого – *проній*, гостина молодого подружжя у батьків молодої, що відбувалася через день-два, тиждень після весілля та прийом у молодого через місяць (*калачини, покалачини, розхідний борщ, сващини тощо*).

Це лише дуже загальна схема характерних обрядово-звичаєвих актів традиційного українського народного весілля. Його дійство у всіх місцевостях України було насичене символікою і магічними діями, спрямованими на забезпечення щасливого життя, плідності та господарських успіхів молодого подружжя, позначене урочистою піднесеністю і високою емоційністю, якої йому надавав спів обрядових весільних пісень. Останні супроводжували, коментували і розшифровували кожну дію, кожний ритуал весільної драми. В Україні створений винятково багатий цикл обрядових весільних пісень, які донесли до нашого часу відгомін глибокої давнини, а подекуди й архаїчні назви.

Святкової урочистості, поважності та певної таємничості надавали народному весільному обрядові його традиційна знакова система, атрибутика: рушники, виняткова значущість хліба у багатьох моментах весілля, вінки, коровай, гільце, палиці у сватів, старост, бояр, свічки у світилок тощо; характерні для різних

місцевостей весільні чини: старости, підстарости, старостини, дружби, дружки, бояри, свахи, світилки, приданки та ін.

Загалом цілісності народного весільного обряду властива поважність, гуманістична життєва мудрість і моральна чистота. У всіх його компонентах – обрядодіях, співах, примовляннях, символіці – закладені установки на чесне трудове життя ("раненько вставай, пізенько лягай – добра доленька буде"), сімейну злагоду, продовження роду, добрі взаємини з людьми. Своєю сутністю весільна обрядовість утверджувала основні народні морально-етичні та звичаєво-правові засади.

З плином часу весільна обрядовість у різних регіонах України зазнавала певних змін. Особливо відчутної шкоди завдали намагання і заходи офіціальних "обрядотворців" спростити традиційну весільну обрядовість, звільнити її від "релігійних елементів", "наповнити" і "збагатити" форми "новим, соціалістичним" змістом, штучно нав'язати певні стандарти.

Звичаї й обряди, пов'язані з народженням дитини

Етнографічні матеріали засвідчують, що в усіх місцевостях України велика увага приділялася традиційним звичаям і обрядам, пов'язаним з народженням дитини. Згідно з народними віруваннями, дотримання і виконання відповідних звичаєвих настанов і обрядів – необхідна передумова успішного народження, здоров'я і благополуччя матері, дитини та щасливої їхньої долі.

Цей комплекс обрядовості поділяють в етнографії на чотири групи: дородові звичаї і обряди; власне народини; післяродові; обрядові дії, що знаменують "приєднання" дитини до сім'ї, роду, громади.

Дородові охоплюють низку ритуальних, магічних дій і звичаїв, що виконувалися вже під час весілля і спрямовувались на забезпечення плодovitості подружжя, народження синів (розплітання коси молодої хлопчиком, влаштування першої постелі молодих на необмолочених снопах та ін.).

Період вагітності був обставлений низкою оберег, пересторог і вірувань. Старалися якнайдовше приховувати вагітність від посторонніх. Жінці, яка чекала дитину, радили уникати зустрічей з каліками, хворими, негарними на вигляд людьми і, взагалі, поганих вражень, щоб це не передалося, не вплинуло на фізичний розвиток плоду. Вона не повинна була дивитися на вогонь і померлого, бити тварин, взяти щось чуже, сердитися, сваритися, гніватися та ін. Вважалося, що поведінка матері, її психологічний стан безпосередньо впливають на здоров'я, розвиток, формування характеру і зовнішності дитини ще до її народження.

Звичай велів не відмовляти вагітній жінці, коли вона попросить щось допомогти чи позичити, намагалися задовольнити, коли їй хотілося (забаглося) щось з'їсти, випити. Рекомендації, обереги, норми поведінки вагітної, ставлення до неї інших людей ґрунтувалися переважно на народному досвіді та раціональних знаннях народної медицини, розумінні фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Вони мали багато спільного з аналогічними звичаєвими традиціями в інших народів. Чимало з них продовжує побутувати і в наш час.

Цикл звичаїв і обрядів, якими супроводжувалося народження дитини, зберіг у народному побуті українців ще в ХІХ – початку ХХ ст. багато архаїчних світоглядних уявлень. Поява на світ нової людини – велике таїнство, що вимагало дотримання устійнених традицією ритуалів і звичаїв.

Виконання всього комплексу пересторог, магічних дій, ритуалів вважалося основою успішного народження дитини, охорони від злого матері та немовляти.

Пологи (злоги, родиво, народини) відбувалися в домашніх умовах, але без посторонніх. Постіль породіллі намагалися відгородити "завісою" (рядном чи іншою тканиною), щоб оберегти її та немовля від поганих очей. Приймала пологи бабка-повитуха, котру заздалегідь запрошували. В різних місцевостях України її називали: баба, бабка, баба-повитуха, баба-кушарка, баба-бранка, породільна, баба-пупорізка та ін. Саме від її знання і вміння залежали значною мірою успішні роди, життя і здоров'я матері та дитини. Тому бабка-повитуха користувалася пошаною в народному середовищі.

Крім безпосередніх заходів щодо прийняття дитини, бабка-повитуха виконувала певні обрядові дії, що також додавало їй поваги: розв'язування вузлів, відмикання замків, розплітання кіс та інше – для полегшення родів, відсікання пуповини хлопчикам на сокирі, поліні, а дівчинці – на веретені, гребені, щоб прищепити їм навички до основних видів сільськогосподарської праці; закопування посліду (місця), перше купання дитини тощо. Бабці навіть надавалося право охрестити хвору, вмираючу дитину. Пуповину зав'язували конопляним прядивом – матіркою, – "щоб дитина була плодовитою", "щоб у жінки діти велися". Коли вже не хотіли мати дітей, то зав'язувала лляним прядивом. Зав'язуючи, бабка-повитуха примовляла: "Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа", "Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий".

Вагомим ритуалом після народження дитини була *перша купіль*. Вона супроводжувалася певними діями і словесними формулами, в яких зберігся відгомін давніх вірувань у магічну силу води, слова і першого (ініціального) стикання дитини з різними життєво необхідними предметами. Перша купіль розглядалася не лише як очищення, а й як охорона дитини від злих духів. До першої купелі додавали свяченої води, вкладали лікарські трави, шматок хліба чи трохи зерна, кидали срібні або золоті монети. Подекуди до першої купелі дівчаток доливали меду, молока, клали голку (Гуцульщина), хлопчикам клали свердло, щоб умів майструвати (Бойківщина). В новіший час до цих та інших предметів додалися ручка і олівець, аби дитина була розумною, добре вчилася. Коли хтось заходив до хати під час першої купелі, повинен був укинути якусь монету. Воду з першої купелі годилося вилити вранці в якийсь куток, куди ніхто не заходив.

Вірування в магічну силу води простежується і в народних очисних обрядах жінки-породіллі та бабки-повитухи. Вважалося, що жінка після пологів – "нечиста" і може зашкодити людям, що стикаються з нею, негативно вплинути на врожай, сімейний достаток тощо. Тому годилося якнайшвидше охрестити дитину, після чого бабка-повитуха проводила обряд "очищення" породіллі та себе (зливки,

очищення, зливання, проща, злиття на руки та ін.). Скрізь в Україні цей обряд відбувався зі свяченою або "непочатою" (вперше зачерпнутою вранці з криниці) водою. Бабка-повитуха скроплювала породіллю, до трьох раз давала їй надпити води або змивала зовнішньою стороною долонь її руки і лице, проказуючи молитви чи побажання. Породілля в свою чергу зливала на руки повитухи, обдаровуючи її – підносила хліб, сіль, кусок полотна, хустку або намітку тощо. Народно-звичаєва процедура очищення доповнювалася церковним ритуалом виводу через 35 днів від пологів, після чого породілля вважалася повністю очищеною.

Подекуди в народних обрядах збереглися обсушування дитини після першої купелі біля палаючої печі (у звичаях українців Закарпаття), запалювання свічки після народження дитини, світло якої, згідно з віруваннями, оберігало породіллю і немовля від злих сил, та ін.

Упродовж кількох днів після народження дитини звичаєво устійненим в українців було відвідування породіллі заміжніми жінками з родини, сусідів, подруг із поздоровленнями й обов'язковим принесенням традиційних для такої okazji продуктів (сиру, масла, калача, каші, сирих яєць тощо).

Попри доброзичливий гуманний смисл, цей звичай належить також до групи післяродових обрядових дій, які означають і прилучення дитини до ширшого родинного і позародинного колективу. Ще більше ця тенденція виражена в інших традиційних післяродових актах: виборі імені (за церковним календарем відповідно до дня народження чи, як було поширеніше, надання новонародженому імені дідуся, бабусі або когось іншого з предків); хрещенні з обов'язковою участю хресних батьків – кумів, яких запрошували з родини або друзів. У деяких місцевостях запрошували "в куми" кілька пар. Згодом похресник називав їх: хресний, хресна, матка, батько, нанашка, нанашко. Якщо в сім'ї "не велися" (вмирали) діти, то, щоб зарадити цьому, в деяких місцевостях України побутував звичай імітації продажу новонародженого кумам через вікно.

Церковне хрещення також зазвичай супроводилося різними народними звичаями, магічними діями і замовляннями. Перед хрещенням дитину клали на кожух, на стіл, на піч, поміж буханцями хліба, що повинно було забезпечити їй достаток, тісний зв'язок з домашнім вогнищем, оберегти від зла. І тут головна обрядова роль належала бабі-повитусі: вона готувала пелюшки, сповивала дитину, передавала її кумам, примовляючи: "Нате Вам новонароджене, а нам принесіть молитвенне і хрещене" (Харківщина), інколи несла немовля аж до церкви і лише там передавала кумам, пильнувала, щоб робилося все, "як годиться". Вважалося, що дитину треба нести до хреста лише на правій руці; при ній мали бути традиційні обереги (часник, сіль, шматок хліба, а інколи й цілий буханець).

У різних місцевостях України побутували й інші звичаї, які повинні були оберігати дитину, забезпечити їй щасливе життя, символізували прилучення до сім'ї та громади. Загальноприйнятим звичаєм було святкування, урочисте відзначення народження дитини, на яке запрошували родину, кумів, сусідів. Цей давній звичай у християнський час переважно приурочували до дня хрещення. На

хрестинну гостину (хрестини) приносили подарунки: полотно, хліб, яйця, а в наш час – ще й цукор та інші продукти. Частування гостей, серед яких головними особами вважалися бабка-повитуха і куми, супроводилися примовляннями і побажаннями. Подекуди (на Лемківщині, Поділлі, в гірських районах Закарпаття, житомирському Поліссі) складовою хрестин були й спеціальні обрядові пісні (хрестинні, народинні), вони возвеличували новонароджене дитя, його батьків, висловлювали подяку бабці-повитусі та різні добрі побажання: *А в нашого кума весела гостина, Най ся му ховає на радість дитина.*

Традиційно визначали і набір страв на хрестини. Майже повсюдно обов'язковою в ньому була каша (мабуть, залишок давніх жертвувань у вигляді зернових). У деяких місцевостях етнографи зафіксували цікаві обрядові дії з кашею: повитуха або хресний батько за столом піднімали горщик з кашею, бажаючи добра і щастя, мов "зірок на небі". Відомі звичаї "молити кашу", "розбивати кашу", тобто розбивати горщик з кашею, якою частують гостей, котрі платять за це пожертвами для дитини, породіллі чи баби-повитухи. На Гуцульщині зберігся давній звичай обтинання дитині волосся на хрестинах, що символізує її прилучення до роду. Подекуди після хрестин проводили ще й *калачини* – в одне зі свят батьки дитини відвідували кумів з калачами, обдаровували їх.

Після хрестин також практикували різні охоронні дії для захисту дитини та матері від шкідливого впливу злих сил і духів, "поганих очей" – вроків. У колиску клали металеві гострі предмети (ніж, ножиці, голку), вірячи в їх магічну силу. На руку дитині пов'язували червону стрічку або нитку – "від уроків". Спеленану дитину перев'язували червоною крайкою. Через рік після народження відбувався обряд *пострижин дитини* – першого постригу, а на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині навіть досить урочисто, з участю кумів і з гостинною. Цей звичай мав традиційні ритуальні елементи: спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухом, потім достригали, ховали волосся або зберігали, пускали за водою, спалювали. На західноукраїнських землях зафіксовані лише окремі елементи обряду першого постригу.

У наш час і в цій сфері народних традицій сталися значні зміни. Забулися, злегковажилися не лише різні магічні ритуали, а й чимало раціональних моментів, які виконували охоронно-профілактичне значення. Ті моменти традиційної родильної обрядовості, що зберігаються (відвідування породіллі, обдарування матері й дитини, перша купіль, гостина тощо) побутують здебільшого без їх колишнього ритуально-магічного забарвлення.

Похоронні та поминальні звичаї і обряди

В звичаях і віруваннях українців, пов'язаних зі смертю людини, простежується нашарування елементів різних часів і культурних рівнів: архаїчні язичницькі уявлення про смерть, загробне життя і вплив покійників на живих поєдналися з пізнішими християнськими, утворивши складний смислово-емоційний комплекс. У ньому виділяються три цикли: перший пов'язаний з актом

смерті; другий – з похоронами; третій – післяпохоронні звичаї та обряди, в тому числі й поминальні.

Перший цикл охоплює традиційні дії, якими супроводилося наближення смерті, споряджання покійника. Про наближення смерті здогадувалися не лише на основі стану здоров'я людини, а й різних прикмет, що начебто віщували її: виття собаки, крик курки півнячим голосом, крик пугача над хатою, погані сні, тріщини на стіні та ін.

Людина, котра помирала, повинна була попрощатися з рідними, близькими, знайомими, попросити вибачення за вчинені кривди й образи, а також виявити свою останню волю. Коли помирав батько, то, згідно зі звичаєм, він "мав зробити лад" між дітьми, тобто при свідках сказати або письмово оформити, "що кому належиться" – скласти заповіт, завіщання, якщо це не було зроблено раніше.

Коли ж помирали парубок або дівчина, вони обов'язково прощалися зі своїми коханими, бо інакше було б погано і для померлого, і для того, хто залишається жити. Передсмертні приготування охоплювали й останню сповідь та причастя.

Смерть трактувалася як розлучення душі з тілом. За поширеними уявленнями, душа виходила з людини горлом у вигляді пари, мухи, метелика. Вважалося, що добрі, справедливі люди помирали легко, а злі, котрі за життя коїли лихо, зналися з нечистою силою, мали тяжку смерть ("яке життя, така й смерть"). Недоброю вважалася і раптова, "нагла" смерть, коли людина не встигла належно до цього приготуватися. У випадку важкої смерті відчиняли двері, вікна, треба було розв'язати вузли, розстебнути гудзики. При помираючому не годилося плакати, робити таке, що б тривожило його. В руки помираючого вкладали запалену свічку (громницю).

Коли людина помирала, їй закривали очі й починали голосити (заводити, плакати, йойкати). Розрізняються голосіння: дітей за батьком, матір'ю, матері за сином або дочкою, жінки за чоловіком тощо. Вони – один з видів усної народної творчості, подекуди їх виконували і наймані голосільниці. Фольклористи й етнографи зібрали великий матеріал про українські народні голосіння. Я. Головацький у 30-х роках ХІХ ст. записав зразки голосінь у с. Сихів на Стрийщині (Львівська обл.): *Ой таточку, мій голубоньку, Та вже ж нас покидаєш. В яку ж ти ся дороженьку вибираєш? В яку стороньку? Не лишай же нас, бідненьких сиротяточок, Без потішеньки, без порадоньки. Йой!*

Сповіщали про смерть звуками церковного дзвону, а на Гуцульщині – також трембітанням і запалюванням ватри біля хати померлого. Подекуди на вікно знадвору вішали рушник або перемітку. Покійника обмивали й одягали в "приготовлене на смерть". На Гуцульщині одягали ще помираючу людину в святковий одяг, той, що покійник любив і приготував собі.

Майже скрізь в Україні жінки намагалися "зберегти на смерть" шлюбний одяг. Обмивали й одягали покійника жінки старшого віку, котрих на Чернігівщині називали рядільниці. Наряджали тіло на лаві під вікнами – головою до покуття або

на столі чи спеціально підготовленому катафалку. В одязі молодих, ще не одружених померлих, повсюдно вживалися елементи шлюбного вбрання (вінки, стрічки, фата).

Певні звичаї були пов'язані з виготовленням домовини (деревища, труни), її робили майстер або, як на Гуцульщині, сусіди біля хати померлого. Ті, хто відвідували померлого, повинні були "змовити молитву" за його душу. Біля тіла покійного годилося постійно бути комусь із рідних, знайомих, не спати, пильнувати, згадувати добрі справи померлого, розповідати різні бувальщини. На Гуцульщині звичай групового перебування біля тіла покійника ввечері та вночі називався *посижінє*. Подекуди в Карпатах, на Закарпатті, в деяких місцевостях Полісся донедавна зберігався давній звичай влаштовувати забави при померлому, щоб розважити його родину, не дати заснути присутнім. Ці ігри часто мали характер певних сюжетних сценок і були відомими під назвами *грушки, лопатки, лубки*.

У звичай увійшов і релігійний елемент – читання "Псалтиря" при померлому.

Церковна обрядовість похорону скрізь поєднувалася з різними народними звичаями: прощання родини з померлим перед закриттям домовини, розв'язування всього зав'язаного на покійнику, обсіпання зерном місця, на якому лежав померлий, потрійний обхід родинною столом з покладеними на ньому хлібом, сіллю, потрійне доторкання домовиною порогів при винесенні тіла (прощання з доміркою), обсівання домовини зерном на подвір'ї, посівання маком за домовиною (щоб померлий не повернувся) та ін. Домовину покривали полотном або рушником, куди клали хліб. Подекуди хліб несли за домовиною. На Гуцульщині, Буковині був звичай роздавати речі померлого, в деяких інших місцевостях після похорону неодружених роздавали їх товаришам рушники, стрічки, ділили коровай. Ще до ХХ ст. подекуди в Карпатах зберігся старовинний звичай, що тіло померлого в будь-яку пору везли на кладовище на санях, запряжених волами. Певними узвичаєними особливостями вирізнялися похорони самогубців: їх ховали за межею посвяченого кладовища, на їхніх могилах садили терен, перехожий повинен був кинути на могилу чи місце самогубства галузку, пучок соломи або камінь.

У різних формах трансформований давній звичай поминок, поминального обіду (опроводу, обіду, кошанні, мерлин) відразу ж після того, коли домовину винесли з хати до сіней чи на подвір'я (Холмщина, Гуцульщина), на кладовищі після поховання (Полісся), в будинку померлого після похорону (більшість місцевостей України). Цей звичай пов'язаний з віруванням, що душа померлого впродовж 40 днів повертається в певні дні додому, потребуючи, аби про неї згадували, чинили відповідні відправи та обряди для того, щоб її нагодували. Тому поминки справляли також у три, сім, дев'ять, 30, 40 днів і в роковини смерті.

Дотепер збереглися, крім поминання в день похорону, також поминання через дев'ять днів (дев'ятини), 40 (сороковини) і через рік (роковини). Обрядовою стравою поминок вважалася кутя, коливо – пшенична каша з медом. Подекуди як

спеціальний харч "для душі" вживався так званий канун – мед у мисці з крихітками білого хліба, а також страви, які померлий любив за життя. Покійних поминали і під час загальних поминальних днів: на другий чи третій день Великодня, в першу неділю після Великодня (Фомину, Провідну), провідний понеділок або вівторок, коли відвідують могили родичів.

Обов'язком живих членів сім'ї здавна вважалося утримувати в належному порядку могили померлих, дбати, щоб на них були відповідні пам'ятники – дерев'яні або кам'яні хрести, надгробні плити і виконувалися узвичаєні традицією обряди. Порушення цих звичаїв вважалося провиною перед померлим, осуджувалося людьми.

Загальна структура і різноманітність локальних варіантів народних похоронно-поминальних обрядів і звичаїв українців містять в основі вірування й уявлення про потойбічний світ, існування реальних зв'язків і взаємодії померлих з живими нащадками. Вони спрямовані на забезпечення благополуччя душі на "тому світі", "у царстві небесному", а також на охорону живих від шкідливого впливу мерця.

Багато з традиційних народних похоронно-поминальних звичаїв та обрядів збереглося до нашого часу. Щоправда, чимало з них втратили магічно-ритуальне осмислення і вживаються переважно в атрибутивному, знаковому значенні як дотримання звичаю, традиції, уваги, пошани й любові до померлої людини.

Практичне завдання.

1. У творах українських письменників підібрати по два описи родинної обрядовості.

2. Скласти словник термінів, що в цих описах зустрічаються.